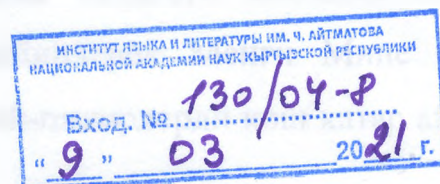

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана
К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин тен
уюштуруучулугу алдында түзүлгөн филология илимдери боюнча
докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.20.616
ведомстволор аралык диссертациялык кеңешке Мустафа Йылмаздын
10.01.01 - кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
“Кыргыз жана түрк акындар чыгармачылыгындагы диний ырлардын
окшоштуктары жана айырмачылыктары” деген темадагы
диссертациялык ишине

Пикир

Адам ишеними. Адамдардын сыйынуусу... Тээ байыркы замандардан бери эле пенде баласы бир нерсеге ишенип жашап келе жатканы карт тарыхтан баарыбызга белгилүү. Байыркы-байыркы шумерлердин, аккаддыктардын, андан кийинки индиялыктардын, гректер менен римдиктердин, кытайлардын, бизге кийинчерээк белгилүү болгон ацтектердин ишенимдери таң калтырбай койбойт. Ал эми бүгүнкү күндөгү дүйнө элдери тутунган негизги үч диндин пайда болушу, аларга болон адам баласынын ишеними өзүнчө тарых, өзүнчө баян. Бул багытта өтө көп жазылды, көп изилденди. Анын ичинде жалпы түрк элдери тутунган ислам дини, ислам динине болгон ишенимдер тууралуу да аз эмес көркөм туундулар, илимий иликтөөлөр жаралды. Бул багыттагы иштер дагы да улана бермекчи. Ушул өңүттөн алып караганда изденүүчү Мустафа Йылмаздын диссертациялык иликөөсү кызыгууну жаратпай койбойт.

Дээрлик бардык диссертациялардай эле бул илимий иш да структуралык жактан тыкан курулган. “Киришүүдө” изилдөөнүн талаптарына ылайык маселенин актуалдуулугу, изилдениш ал-акыбалы, жаңылыгы, илимий-теориялык негизи, практикалык жактан пайдалуулугу, коргоого коюлчу жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы, апробацияланышы, структурасы жөнүндө так, даана айтылат.

Иштин биринчи бабы *“Кыргыз жана түрк элдеринин диний ырлары, акындар чыгармачылыгындагы диний көз караштар: илимий-теориялык, методологиялык негиздер”* деп аталып, үч параграфка бөлүнгөн. *Биринчи параграфта* изилдөөчү акындар чыгармачылыгындагы дин ырларынын фольклордук башаттары, алардын табияты, нук алган башаттары, өсүп-өнүгүш эволюциясы тууралуу кеп салат. Алгач дин деген эмне экендигине назар салат. Бул тууралуу диссертант минтип жазат: “Дин сөзүнүн латынча **Religare** жана **Religio** сөздөрүнөн жаралганы айтылат. Буга ылайык биринчи сөз “байлоо”, экинчи сөз болсо “ибадат” маанисин берет. Мында дин Теңирге болгон ибадат маанисинде берилет...”

Тил багытындагы илимпоздор болсо дин сөзүнүн **deyn** уңгусунан келип чыкканын же зат болгонун кабыл алат...

Диндин сүрөттөлүшү, аныкталышы өтө ар тараптуу болгондуктан, бир жыйынтык пикир айтууга оор экенин байкадык...” (9-бет).

М.Йылмаздын илимий ишинин башталышынан эле байкалган алгылыктуу бир сапат – кыргыз жана түрк илимпоздорунун илимий эмгектериндеги маселеге тиешелүү ой-пикирлерди өз талдоолоруна эриш-аркак колдонуп жүрүп олтурганы болду. Шамандык ишинимдин негизинде кыргыз эли жараткан “Түкүрүкчүнүн ыры” деп аталган чыгарманы талдоодо С.Закиров, К.Байжигитов (кийинчерек К.Ибраимов ж.б.) сыяктуу кыргыз илимпоздорунун бул багыттагы жыйынтык ойлорун ыктуу пайдаланат. Ал эми түрк элинин диний багыттагы ырларын талдоого келгенде Решит Рахмети Арат, Нихат Саами Банарлы (кийинчерек Менги Минс ж.б.) тариздүү илимпоздордун иликтөөлөрүндөгү ой-пикирлерди кош катар айтып

жүрүп олтурат. Албетте, изденүүчүдөгү илимий этиканын минтип бекем сакталышы мактоого татырлык иш.

Дегеле бул параграфта: “Түрк шаманизминин негизи Көкө Тенир, жараткан, Күн, Ай, Жер, Суу, ата-бабалар рухуна, отко сыйынуулардын системасынан куралып, жаныбар, адамзат, табият, жан-жаныбар ж.б. бул дүйнөнүн бирлештирген бүтүндүгүнөн куралып турат деген ишенимди негиздейт. Жалпы жонунан түрк шаманизм ишеним динде көк, жер жүзү, жердин алды деген түшүнүккө негизделет”, – деген (22-бет) автордун ою реалдуу талдоолордон улам жаралат.

Андан ары М.Йылмаз кыргыздардын диний ырларынын өсүш эволюциясын үч этапка бөлүп алып изилдейт. Ал эми түрк эли ислам динин кабыл алгандан кийинки диний ырлардын өнүгүшү, баарыбызга белгилүү болгон орток түрк адабиятынын улуу өкүлдөрүнү (алардын баарын бул жерде санап олтуруунун зарылдыгы жок деп ойлоймун) Алла Таала, пайгамбарлар, исламдык жөрөлгөлөр жөнүндөгү эң мыкты делген чыгармалары да ушул параграфта талдоого алынат.

Биринчи баптын экинчи параграфы **“Кыргыз-түрк дин ырларынын, акындардын чыгармаларындагы диний тематиканын изилдениш тарыхы, методологиялык негиздери”** деп аталат. Мында диссертант, аталышы эле айтып тургандай, алгач кыргыз окумуштууларынын – тарыхчыларынын, адабиятчыларынын – диний ырларды изилдөөгө алган эмгектерине, алардагы урунттуу ойлорго токтолот да (44 – 53-беттер), андан соң түрк окумуштууларынын изилдөөлөрүнө (54 – 61-беттер) кеңири токтолот.

Бул параграф негизинен сыпаттама, экскурс мүнөзүндө жазылган десек болот.

Биринчи баптын үчүнчү параграфы **“Кыргыз-түрк эпикалык чыгармаларындагы диний мотивдердин берилиши”** деп аталат. М.Йылмаз мында “Манас” баш болгон, андан кийинки (мезгилдик жаралышы боюнча эмес көлөм жагынан) баарыбызга белгилүү кенже эпосторубузга токтолуп,

булардагы диний мотивдерди конкреттүү мисалдардын негизинде талдап берүүгө аракет жасаган. Бул багытта бир топ эгектерди жаратышкан кыргыз илимпоздорунун иликтөөлөрүнө токтолуп, өз алдынча жыйынтыктарды чыгаруу аракетин да жасаган. Тилекке каршы дал ушул аракеттеринин айрымдары үстүр, бир жактуу чыгып калганын (68 – 69-беттер) да жолуктурабыз.

Ал эми түрк адабиятынын айдыңында жаралган дасдандардагы диний мотивдерди бир топ жетик изилдеген десек болот. Мында М.Йылмаз турк окумуштуусу Ozkul Cobanogluнун: “Түрк адабиятында дастандар жалпы жонунан оозеки – жазма, табыгый жана ойлоп табылган болуп бөлүштүрүлөт. Оозеки дастандар табыгый дастандар катары кабылалынат. Дастан доору оозеки дастандар менен башталган. Бу дастандар төкмө акындар тарабынан устат-шакирт байланышы боюнча муундан муунга берилип келген. Исламга чейинки дастандарыбыз оозеки чыгармалар болгон. Исламдан кийинки дастандарыбыз болсо жазма жана ойлоп табылган дастандар болуп эсептелинет. Бул дастандардын көпчүлүгү ошол оозеки дастандардан кагазга түшүрүлгөн варианты, же ошол дастандарга таасирленип жазылган дастандар болуп саналат”, - деген пикирине (71-бет) таянуу менен иликтөөсүн улантып, түрк адабиятындагы фольклордук дастандарды

1. Диндин негиздерин ачып берген дастандар;
2. Диний элементтерди баяндаган дастандар;
3. Коомдук жалпы адеп-ахлак философиясы тууралуу дастандар деп бөлүп алып изилдөөгө алат. (75 – 80-беттер)

Баптын соңунда жыйынтыгы чыгарылган. (81 – 82-беттер)

Диссертациялык иштин экинчи бабы **“Кыргыз жана түрк акындык өнөрүндөгү диний ырлар”** деп аталып, бул бап да үч параграфка бөлүнгөн. **“Кыргыз-түрк акындык өнөрүндө диний ырлардын орду, мааниси, функциясы”** деп аталган биринчи параграфта, аталышынан эле көрүнүп тургандай, алгач кыргыз ырчылары – Кет Бука, Асан Кайгы, Токтогул ,

Санчы сынчы, Калыгул, Токтогул Сатылган уулу, Коргол, Эшмамбет – жөнүндө кыскача маалымат берип туруп, анан түрк акындары тууралуу кепке өтөт. М.Йылмаз минтип жазат: “Түрк акындык өнөрү (ашык адабияты) акыркы беш кылымдан (XVI кылымдын акырынан бери) бери Анадолу, Румели (Балкандыктар), Иран, Азербайжан калктарында тараган адабият дешке болот. XVI кылымда жаралган ашык адабияты улам бир кылымда өз өзгөчөлүктөрү менен өнүгүп, өскөн. Бул кылым түрк акындык өнөрүнүн (ашык адабиятынын) пайда болуу мезгили деп берилип, диван шайырлары сыяктуу Стамбулдун чегинде гана болбостон Анадолу, Румели, Сирия, Эгипет (Мисир), Түндүк Африкада өмүр сүрө баштайт. Өкүлдөрү: Ахмед Оглу (Ahmedoğlu), Армутлу (Armutlu), Бахши (Bahşi), Бахши Оглу (Bahşioğlu), Ширпанлы (Şirpanlı), Далышман (Dalışman), Гада Муслу (Geda Muslu), Хаяли (Hayali), Хызыр Оглу (Hızıroğlu), Караоглан (Karaoğlan), Каражы Оглан (Karacaoğlan), Көр Оглу (Köroğlu), Кулчулха (Kul Çulha), Кул Мехмед (Kul Mehmet), Кул Пури (Kul Piri), Огуз Али (Oğuz Ali), Озан (Ozan), Өксүз Деде (Öksüz Dede), Пир Султан (Pir sultan), Сурури (Sururi)”. (85-бет)

Андан ары XVII кылымдагы Осмон империясынын эң өнүккөн учурундагы ырчылар, анан XVIII, XIX, XX кылымдардагы акындар (ашыктар) саналып берилет. Ушундан соң гана М.Йылмаз конкреттүү талдоолорго өтөт. Бул ыкманы колдоого алышыбыз керек. Анткени, алгач кимдин ким экендиги менен кыргыз окурмандарын тааныштырып алып, анан алардын чыгармаларындагы диний мотивдер талдоого алынгандыгы максатка шай келип турат.

“Түрк элинде, – деп жазат М.Йылмаз – диний адабиятты атоодо бир канча аталыштар пайдаланылган. Мисалы, тасаввуф адабияты, текке адабияты, түрк ислам адабияты. Тасаввуф – исламдын адеп-ахлак негиздери деп берилет. Башкача айтканда, коомдогу адамдардын динге негизделген жүрүм-туруму, адеп-ахлак нормалары тууралуу жазмалар. Текке – тасаввухтук нормаларды окутуу, үйрөтүү, насааттоо жайы”. (95-бет) Мына ушундай таанып-билдирүүчү маалыматтан соң изилдөөчү Хаджи Байрам

Вели, Адем Даде сыяктуу акындардын (ашыктардын) чыгармаларынан конкреттүү мисалдарды келтирүү менен талдоолорду жүргүзөт. Нурмолдо менен Юнус Эмренин чыгармалары кош катар коюлуп талдоого алынат. Молдо Нияз, Алдаш Молдо, Молдо Кылычтардын чыгармалары кепке тартылат. (98 – 102-беттер).

Атайын белиглеп кетүүчү нерсе, бул параграфта кыргыз-түрк акындарынын диний ырлары беш топко бөлүнүп изилденет.

Экинчи баптын экинчи параграфы **“Замана” акындары жана алардын диний түшүнүктөрүндөгү жалпылыктар**” деп аталат. Көрүнүп тургандай, мында баарыбызга белгилүү болуп калган бул түшүнүктүн алкагындагы кыргыз акындары менен кош катар М.Йылмаз Гефери, Сейрани, Рухсати сыяктуу түрк акындарынын (ашыктарынын) чыгармаларындагы замана идеясынын берилишин талдоого алат.

Параграфтын соңунда М.Йылмаз: “...кыргыз акындарынын замана тууралуу ырдап калышы бир канча себептер менен байланыштуу өнүктүрүлгөнүн байкай алдык”, - деп (134-бет) жазат да, бул байкоосун үч топко бөлүп көсөтөт.

Экинчи баптын акыркы үчүнчү параграфы **“Диний ырлардын көркөм-эстетикалык бөтөнчөлүктөрү”** деп аталат.

Изилдөөчү минтип жазат: “Дин ырларынын көркөмдүгү жалпы фольклордук чыгармалардын поэтикалык белгилери менен аныкталса, экинчи жагынан өзүнө таандык жанрдык түрдүк көркөмдүк белгилери менен бөтөнчөлөнөт. Бул дин ырларынын көөнөлүгүн белгилеп, сөздүн магиялык кудуретин көрсөтүп турган эмоциялык-психологиялык маанайдагы сөздөр көп колдонулат”. (138-бет) Мын ушул негизги ойду улай дин ырларындагы көркөмдүктүн көп түстүүлүгүн салыштыруулар, троптун ар кайсы түрлөрү, түркүн түс уйкаштыктар аркылуу ачып берет.

Аягында бап боюнча жыйынтык чыгарылган.

Албетте, М.Йылмаздын диссертациясында каалоо иретинде айта кетчү айрым бир кенемтелер да жок эмес.

Биринчиден, алгачкы баптын 3-параграфында (*“Кыргыз-түрк эпикалык чыгармаларындагы диний мотивдердин берилиши”*) “Манас” эпосундагы диний түшүнүктөр (68 – 69-беттер) жөнүндө айтып жаткан учурда мындай көрүнүштөр негизинен Сагымбай Орозбак уулунун вариантына мүнөздүү экенин, анан да эң башкысы, бул мотивдер эпостун сюжетине кечээ жакында гана кошулгандыгын атайын баса белгилеп кетиш керек болчу. Биздин улуу эпосубуз – жоокерлик турмуш, Ата Журтту көз карегиндей сактоо идеясы башкы лейтмотиви болгон эпосубуз – башкалар тарабынан бир аз башкача кабыл алынып калышы мүмкүн.

Экинчиден, 2-баптын *“Кыргыз-түрк акындык өнөрүндө диний ырлардын орду, мааниси, функциясы”* деп аталган 1-параграфында: “Акындар чыгармачылыгы оозеки жана кол жазма адабияты деген эки чоң топко ажырымдалып, талданып жүрөт. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын биринчи жарымында өз өнүгүүсүнүн “гүлдөө доорун” башынан өткөргөн акындар чыгармачылыгы...” – деген (83-бет) ойлорду окуйбуз. Бул эки сүйлөмдүн айтылган эки ой тең тактоого муктаж.

“Акындар чыгармачылыгы оозеки жана кол жазма” деп бөлгөндөр да бар, ошол эле учурда 1. Легендарлуу ырчылар, 2. Төкмө ырчылар, 3. Жазгыч акындар деп бөлүп караган окумуштуулар да көп.

Ал эми акындар поэзиясынын “Гүлдөгөн доору” катары М.Йылмаз сунуштап жаткан мезгилдик тилке да талашты жаратат. Тек гана ушул көрсөтүлгөн доордо жашаган акындардын өмүр баяны изилденип, чыгармалары жазылып алып, китеп түрүндө жлпы элге тартуулануу бактысына туш болуп калышты. А балким, ырчылыктын гүлдөгөн доору Бука ырчы “аталык ырчы” деген наамга татыктуу болгон учурда болгондур. А балким кийинки доорлордо болгондур. Демек, мобул доор деп так кесе айтуу опурталдуу иш болуп калат деп ойлойбуз.

Жогорудагы айрым бир кенемтелерге карабастан **Мустафа Йылмаздын** 10.01.01: – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн

